

Piotr OCZKO (Kraków)

De mythe van Lucifer. De literaire evolutie van de Gevallen Engel van de Oudheid tot Vondel – een schets

De mythe van de gevallen engel is allerwaarschijnlijkst overgebracht door de joden uit de Babylonische ballingschap en vervolgens terechtgekomen in de apokriefe literatuur (*Het Boek van Henoch*). Aanvankelijk werd de zonde des vlezes, die zij begingen met de “mensendochters”, als reden voor de val van de engelen gehouden, en niet zoals later hovaardij, afgunst, honger naar macht die zich voordeed in de aantasting van de positie van God. De gevallen engel was in die tijd ook niet identiek met de satan – die figuren werden pas ongeveer in de eerste eeuw n.Chr. met elkaar in verband gebracht. De val van de engel zelf is niet aan te treffen in het *Oude Testament*, maar in latere tijd hebben patristische exegeten opnieuw bepaalde fragmenten van de Bijbel (vooral de versen van het boek van *Jesaja* en *Ezechiël*) in de context van Lucifers opstand geïnterpreteerd.

In het *Nieuwe Testament* kunnen we een graduele verbreiding waarnemen van het verhaal van de gevallen engel en van zijn associatie met de satan (*Evangelie volgens Lucas, de brief van Judas, 2e brief van Petrus*). *De Apocalyps* geeft de mythe van de gevallen engel een eenheid van handeling en beschrijft voor het eerst ook het gevecht van de engelen in de hemelse ruimte, waarin aartsengel Michaël samen met zijn getrouwe scharen de draak-satan verslaat. Hoewel het moeilijk vast te stellen is, of de omschrijving *bellum angelicum* de werkelijke betekenis aangeeft van deze passage (het is waarschijnlijk alleen een symbool van de strijd van de Kerk met de satan of ook een eschatologisch symbool), heeft deze bijgedragen tot de verrijking van de mythe met nieuwe inhoudelijke elementen die later door talrijke kunstenaars en theologen zijn opgenomen.

De zo gevormde mythe van Lucifer raakte de kern van de gedachte van de patrologie, die in haar het sleutelsymbool van vele theologische dilemma's vond, zoals de oorzaak van het kwaad, de wereldorde, de geschiedenis van de schepping, verlossing en verdoemenis. De val vormde voor de Kerkvaders het uitgangspunt voor oplossingen met betrekking tot de theodicee (Justinus, Irenaeus

van Lyon). Met de visie op het kwaad en de duivel werd ook het juiste geloof getoetst op ketterij die aan het begin van het jonge christendom in aanraking met andere culten ontstond. Het gaat hierbij vooral om de zonde van de gnostische ketterij.

De kerkvaders werden geïntrigeerd door de aard van de opstandige geest en door de reden van zijn rebellie (over dit thema werden talrijke, vaak bijzonder originele hypothesen naar voren gebracht, hierover schreven o. a. Antenor, Tertullianus, Lactantius, Gregorius van Nyssa, Cyprianus van Cartago en Leo de Grote). De grootste invloed op de vorming van de mythe van de gevallen engel had echter de opvatting van Origenes, die in zijn *Grondbeginselen* erkende dat één van de oorzaken van de opstand der engelen de vrije wil was, waarmee alle door God geschapen intelligente wezens waren begiftigd. Origenes verbond ook voor het eerst oudtestamentaire fragmenten van de boeken van *Jesaja* en *Ezechiël* met de val van de engel volgens zijn exegetische theorie over de dubbele, letterlijke en werkelijke betekenis van de Bijbel. Hij propageerde ook de visie dat de gevallen engel gezondigd had door zijn opstand tegen en het verloochenen van God aan het begin van de schepping, dus vóór het verschijnen van de mens, wat tot een geleidelijke eliminatie van de theorie van de val van de engel wegens vleeselijke zonde leidde. Hij suggereerde tenslotte dat tegen het einde van de wereld in de apokatastase, ofwel “in het uiteindelijke herstel van alle dingen” het kwaad vernietigd en de satan zelf verlost wordt.

In de geschriften van de Kerkvaders kristalliseerde zich de mythe van Lucifer ten volle tot de heden bekende vorm uit. De visie ging domineren dat de val plaatsvond aan het begin van de schepping voordat de mens verscheen. Afgunst en hovaardij werden erkend als de belangrijkste zonden die Lucifer uit vrije wil beging (dit vraagstuk is uiteengezet door Augustinus). Een extra factor die invloed had op de bestendiging van de mythe van de gevallen engel was de vertaling van de *Vulgata*, waarin Hiëronymus de Hebreeuwse woorden “helel ben Shahaar” (“Hoe zijt gij uit den hemel gevallen”, Jesaja 14-12) die de koning van Babylon betroffen, weergaf als “Lucifer, qui mane oriebaris”. *Lucifer*, ofwel de morgenster (letterlijk: hij die het licht draagt) begon op basis van de exegese van Origenes die deze passage relateert aan de val van de engel, te functioneren als naam, wat zijn figuur de schijn van historiciteit gaf.

Middeleeuwse theologen zoals Alcuinus, Johannes Scotus Eriugena en Anselmus zetten hun patristische speculaties voort. De meest uitgebreide uitwerking van het onderwerp van de gevallen engel kwam echter in de geschriften van Thomas van Aquino en Duns Scotus tot stand. Aquino herhaalde de woorden van de Kerkvaders dat de wezenlijke aard van de zonde van Lucifer in hovaardij en afgunst bestaat. Uit vrije wil wenste Lucifer volmaaktheid in zichzelf, buiten God, te zoeken waarbij hij de genade van God verwierp en wat uiteindelijk tot zijn val leidde. Thomas van Aquino dacht dat de opstand der engelen niet plaatsvond op het moment van de schepping, zoals sommige theologen volhielden (bijv. de hei-

lige Ambrosius die de scheiding van licht en duisternis aan het begin van *Genesis* interpreteerde als een symbool van de val van de engelen), maar eerst na een bepaalde tijd. Van wezenlijk belang waren eveneens de chronologische plaatsing van de rebellie in relatie tot het geheim van de Incarnatie – de belofte van de komst van Christus. Volgens Thomas van Aquino heeft de engel eerst gezondigd en werd vervolgens de mens geschapen, die, door de satan verleid, ten val kwam. Toen troostte God Adam door hem de komst van de Verlosser aan te kondigen.

Tegenstander van de visie van Thomas van Aquino was Duns Scotus, die de zonde van Lucifer niet zag in hovaardij, maar in onbeperkte begeerte naar geluk, in verblinding, in het streven naar perfectie, voortkomend uit zijn eigenliefde. Volgens Scotus vond de val van de engel pas na de schepping van de mens en de bekendmaking van de Incarnatie plaats. De aankondiging van de komst van Christus, God in menselijke gedaante, werd de reden van afgunst van de engel en zijn opstand. Lucifer, die hoger in de hiërarchie der schepselen stond, voelde zich gepasseerd en gekwetst; hetgeen in hem gevoelens van hoogmoed en jaloezie wekte. Verdoemd naar de hel en geleid door de wil om wraak te nemen, bracht hij Adam en Eva ten val. De versie van Scotus suggereerde eveneens dat de bekendmaking van het geheim van de Incarnatie aan de engelen het karakter van een test had om hun trouw en loyaliteit op de proef te stellen. Mettertijd raakten de zienswijzen van Scotus in vergetelheid en ging de theorie van Thomas van Aquino domineren. In de zestiende en zeventiende eeuw werden ze echter opnieuw in herinnering gebracht door de jezuïten, vooral Suarez en Petavius, en bij hun geschriften knoopte Vondel aan toen hij zijn *Lucifer* schreef.

Sinds ongeveer het jaar 1000 begint de figuur van de satan, en dus ook Lucifer, die tot dan toe vooral op de pagina's van theologische geschriften bestond, door te dringen in steeds bredere regionen van het collectieve bewustzijn, waarbij deze tegelijk angst en interesse wekt, terwijl de literatuur en de plastische kunsten het potentiaal ervan ontdekken.

In de middeleeuwse literatuur komt het thema van de gevallen engel vooral voor in werken die gaan over de geschiedenis van de wereld, bijbelse verhalen en didactische poëzie. Het wordt gebruikt in de toneelkunst en dan vooral in mysteriespelen die bijbelse onderwerpen behandelen en in werken met een visionair-allegorisch karakter (Tnugdals visioen, de Goddelijke Komedie).

Lucifer verschijnt in de middeleeuwse literatuur in twee gestalten – als engel die zich de positie van God aanmatigt en tijdens zijn val eveneens als hellemonster dat verdiende kwellingen moet verdragen. De tweede, waarschijnlijk uit didactische overwegingen veel algemenere – incarnatie van Lucifer werd gewoonlijk gepresenteerd door mysteriespelen, visionair-allegorische literatuur en kunstwerken die het motief van het helse parlement benutten.

In vergelijking met de apocriefe en patristische voorstellingen van de gevallen engel, waarin hij verschijnt als degene die perfectie van de schepping vergiftigde of als een symbool van ongetemde lichaamlijkheid, vervult de figuur van

Lucifer in de middeleeuwse literatuur vooral een didactische functie; zijn lot moet een waarschuwing zijn om niet tegen Gods beschikkingen in verzet te komen en waarschuwt daarnaast tegen de zonde van hovaardij en afgunst. Ontdaan van een diepere theologische context vervult de gevallen engel de rol van monster, de duivel uit de poppenkast, wat door mysteriën en homiletiek veraanschouwelijkt werd. Uitzondering hierop zijn die werken, waarin hun auteurs de figuur van Lucifer een psychologische trek geven of zelfs een greintje medeleven (*Egerer Fronleichnamsspiel*) toevoegen.

Er verandert ook de opvatting van de schuld van de satan en zijn motivatie, die in de middeleeuwse literatuur vaak betrekking hebben op de conceptie van het ridderlijk verraad. In Oud-Engelse vertellingen wordt de Bijbelse opstand van de engelen begrepen als ontrouw jegens de waarden van de Germaanse stammen. Later wordt de opstand gezien als overtreding van de regels van de feodale maatschappelijke orde. De val van de engel is dus een misdaad tegen het vastgestelde recht, wat wezenlijk afwijkt van de patristische (en vervolgens door Prudentius en Avitus gepropageerde) conceptie van de engel die wenste deel te hebben aan het werk van de schepping en die volmaaktheid buiten God zoekt. Dit aspect wordt vooral door de middeleeuwse dramaturgie onderstreept, die om problemen bij de enscenering te voorkomen, de opstand van Lucifer niet als een gewapende actie toonde (zij het ook dat de *Apocalyps* dat zou mogen suggereren), maar als een juridisch-dynastisch probleem, gesymboliseerd door de engel die op Gods troon plaats neemt. De mythe van Lucifer weerspiegelt op die manier de in die bepaalde tijd heersende culturele schemata.

In de late middeleeuwen wordt het thema van de gevallen engel gepopulariseerd, maar minder nauwkeurig uitgewerkt, wat vooral zichtbaar is in de mysteriespelen, waarin de duivel komische en groteske trekken aanneemt. Van de popularisatie van de mythe getuigt ook het feit dat het thema van Lucifer vanaf de veertiende eeuw steeds vaker verschijnt in de in de volkstaal (en niet in het Latijn) geschreven werken, waardoor het nog meer van zijn theologische context ontdaan wordt en waardoor het geïntroduceerd wordt in de massacultuur. Deze populaire didactische ontwikkelingslijn houdt heel lang aan en domineert in de zestiende en zeventiende eeuw, wanneer het humanisme en de barok in de geschiedenis van de gevallen engel nieuwe ideologisch-intellectuele aspecten ontwaren.

De verandering in de manier waarop Lucifer beschouwd wordt in de literatuur van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw, wordt veroorzaakt door de vernieuwing van het geloof, geïnitieerd door de reformatie en het katholicisme van de contrareformatie, en vooral teweeggebracht door het humanisme. Het wezen ervan is een geleidelijke emancipatie van Lucifer als literaire figuur, die hem van de theologische traditie losmaakt. De gevallen engel wordt gesubjectiviseerd en geïndividualiseerd, hij wint aan psychologische en intellectuele motivatie, neemt menselijke trekken aan en zelfs de kenmerken van heldendom (in bijvoorbeeld *Jeruzalem bevrijd* van Torquato Tasso, *Protoplastus*

van Hieronymus Ziegler, *L'Adamo* van Giambattista Andreini, *Adamus Exul* van Hugo de Groot). Men mag echter niet vergeten dat die evolutie niet in de geringste mate representatief is voor het imago van de duivel zoals het sluimerde in het collectieve bewustzijn van die tijd. De evolutie voltrekt zich in de hogere kunst, terwijl de populaire literatuur een duivel in hem blijft zien die alleen negatieve associaties wekt.

Één van de uitingen van de literaire emancipatie is eveneens de antiquisatie van zijn gestalte die in de zestiende eeuw verscheen en die zich vooral voordeed in werken die de helse vergadering voorstelden. De identificering van de satan met Pluto geeft zijn figuur een nieuwe betekenis, zorgt ervoor dat de afstand die hem deelt van God, kleiner wordt. Lucifer verhoogt zijn status, avanceert in verhouding tot de Schepper. Uit de overwonnen engel die zijn verdiende straf moet dragen, ontstaat de soevereine heerser van de hel. Lucifers hovaardij en honger naar macht zijn dus in zekere zin gerechtvaardigd en zijn aanspraken en aanmatiging winnen de schijn van logica. De aankondiging van de komst van de Zoon van God uit de stam van Adam, die de oorzaak was van de opstand van de engel (deze theorie van Duns Scotus werd in de zestiende eeuw populair) werd door Lucifer als een vernedering opgevat – deze hield immers een aanslag op zijn positie in de hiërarchie van de wereld in. Nu hij is gepromoveerd tot Pluto, zich in een heersende positie bevindt en geen helse pijnen moet lijden, heeft de satan ook geen reden tot berouw en kan hij over zijn opstand praten in termen van moed, strijdvaardigheid en heldendom.

Een volgend aspect aan de emancipatie van het motief is de individualisatie en antropomorfasatie van Lucifer, die geleidelijk menselijke trekken begint aan te nemen. Hij wordt begiftigd met zelfbewustzijn en intelligentie en zelfs met eer en een gevoel van eigenwaarde. De auteurs laten de duivel ook aan het woord en staan hem toe zijn meningen te verkondigen, hoe kritisch ze er ook tegenoverstaan. Subjectivering van de figuur van de duivel is een consequentie van de filosofische antropologie, van de intellectuele houding van het tijdperk waarin de mens zichzelf begint te zien als het referentiepunt voor wereld en geloof. De ontdekking van de binnenkant van het wezen van de mens door de humanisten en de kennismaking met de individualiteit van de mens leidden ook tot een andere, meer diepgaande kijk op de gevallen engel en de manier waarop zijn persoon beschouwd werd. Er verschijnen zelfs pogingen om zijn emoties te begrijpen en schetsen van de “psychologie” van de satan. De literatuur concentreert zich steeds vaker op zijn innerlijk, en interpreteert het wezen van het helse lijden van Lucifer, waarbij het zwaartepunt van *poena sensus* verschuift naar *poena dami*. Het bewustzijn zelf van de gevallen engel is de hel, het ontbreken van hoop en het inzicht in het eigen lot, en niet een brandende zee van zwavel.

Een andere bron van personalisatie en subjectivisatie van de figuur van de satan is de internalisatie van het kwaad, een verschijnsel dat zich voor het eerst voordoet in de zeventiende eeuw. Het kwaad wordt nu niet langer meer beschouwd als

een externe kwaliteit die buiten de mens staat. De middeleeuwse conceptie van de zondaar als offer van de satan wekt steeds meer twijfels. Door aandacht te besteden aan het feit dat *homo homini diabolus est* wordt de middeleeuwse polarisatie van goed en slecht, de dichotomie van mens en demon, verminderd. Duivelse figuren winnen aan scherpte, hun drijfveren worden psychologisch en intellectueel gemotiveerd, wat tot hun antropomorfisatie leidt. Tegelijkertijd wordt het zoeken naar en het ontdekken van het wezen van de mensheid de reden van de internalisatie van de duivel in de menselijke geest en demonisatie van de mens. Als gevolg hiervan wordt de satan menselijker en de mens misdadiger.

Het in 1654 ontstane werk *Lucifer* van Joost van den Vondel is, hoewel het uitgebreid gebruik maakt van het traditionele repertoire van lucifermotieven, in vergelijking met voorafgaande werken over de val van de engelen toch een uitzonderlijk geval. De auteur presenteert de hoofdpersoon uit een psychologisch perspectief als meerduidige persoon, die dwaalt, heen en weer gesleurd wordt door tegenstrijdige gevoelens en toegerust wordt met typisch menselijke harts-tochten en zwakten. Bepaalde elementen van het verhaal (o. a. het door Lucifer gedeeltelijk verkeerd begrepen geheim van de Incarnatie, dat de oorzaak van het dramatische conflict vormt en hem aanzet tot opstand, argumenten die de schijn van legitimiteit hebben gekregen, het feit dat hij niet de “auteur” van zijn misdaad is, maar dat hij bezwijkt voor influisteringen van slechte raadgevers en tenslotte inzicht in de schuld die hij draagt en de fouten die hij begaan heeft) maken het ook nog eens mogelijk om in zijn figuur tragische trekken te ontwaren.

Die tragiek lijkt de consequentie te zijn van genologische conditionering. *Lucifer* is een voor zijn tijd typische hybride constructie wat het genre betreft, die een synthese is van verschillende basisvormen van de tragedie (van Seneca, van Aristoteles en van de homiletische tragedie). De verbinding van de aristotelische genrecode (waarvan de kenmerken aanwezig zijn in het toneelstuk van Vondel, o. a. de categoriën *hamartia* en *hybris*) met een religieus thema zou niet zonder invloed blijven op de constructie van de hoofdrolspeler van de *tragoedia sacra*, wat in het geval van *Lucifer* leidde tot theologische en doctrinaire problemen. De tragische dimensie van de figuur van de gevallen engel, en als gevolg daarvan eveneens het medelijden dat de toeschouwer hem schonk, moesten worden getemperd, destemeer daar het immers de bedoeling van Vondel was het lot van de hoofdpersoon als een soort van *anti-exemplum* voor te stellen, als waarschuwing aan allen die in hun hovaardij en afgunst een hogere positie proberen te verwerven dan hen toekomt. Daarom benadrukt de auteur de dissonantie in de uitbeelding van Lucifer voor en na de val, wanneer hij verandert in een hels monster dat snuift van woede, zoals hij ook bericht over de val van Adam en Eva, die net als Lucifer van paradijselijk geluk in zonde vervielen. Dit maakt het de toeschouwer mogelijk een soort van katharsis te beleven (hij is immers zelf een afstammeling van Adam, getekend door het brandmerk van de zonde en blootgesteld aan satanische verleidingen).

Het lot van Lucifer en de mens maken het Vondel tenslotte mogelijk een doel te verwezenlijken, waarnaar volgens hem de tragedie dient te streven – het wekken van vroomheid in het hart van de toeschouwer en het tonen van het geloof, niet als een makkelijk voorbeeld tot navolging, maar als een intellectueel probleem, waar de mens niet uit kan komen. Vondel betwijfelt het humanistische vertrouwen in het vermogen van de mens om de weg van deugd te volgen en vestigt de aandacht op het onvermogen van hem om oordelen van God te begrijpen, die men daarom niet in twijfel behoort te trekken, maar nederig dient te accepteren, onafhankelijk daarvan, hoe moeilijk de consequenties daarvan ook zouden kunnen lijken.